

پژوهشی در منابع حکمت‌های منسوب به امام علی علیه السلام
در شرح نهج البلاغه ابن‌ابی‌الحدید

منصور پهلوان* / مرضیه شکوهنده**

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۶/۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۱/۱۳

چکیده

یکی از مجموعه‌هایی که نزدیک به هزار حکمت از حکمت‌های امیرمؤمنان علیه السلام در آن جمع‌آوری شده است، بخش «الحکم المنسوبه الی امیرالمؤمنین علیه السلام» در شرح نهج البلاغه ابن‌ابی‌الحدید است که شارح معتزلی، آن را در پایان شرح خود به‌عنوان تتمه‌ای بر حکمت‌های امام علی علیه السلام در نهج البلاغه قرار داده است. وی این حکمت‌ها را بدون آنکه منابع آن را یادآور شود، آورده است. این مقاله در صدد شناسایی منابع حکم منسوبه است. در این پژوهش بیش از نیمی از منابع این حکمت‌ها بدین شرح شناسایی شده است: نهج البلاغه ۲/۴، الکافی ۲/۹، تحف العقول ۵، الخصال ۱/۹، غرر الحکم و درر الحکم ۱۰/۲، کنز الفوائد ۲/۸، تنبیه الخواطر ۴/۴، عیون الحکم و المواعظ ۱۰/۸، البیان و التبیان ۴/۷، مجمع الامثال ۳/۳، شعب الایمان ۳/۳، عیون الاخبار ۶/۵، ربیع الابرار ۱۳/۴، التذکره الحمدونیة ۱۴/۸، تاریخ مدینه دمشق ۴/۵.

واژگان کلیدی

حکمت‌های امام علی علیه السلام، الحکم المنسوبه، شرح ابن‌ابی‌الحدید.

pahlevan@ut.ac.ir
m.shokohande@yahoo.com

*. استاد دانشگاه تهران.
**. دانشجوی دکتری پژوهشکده نهج البلاغه. (نویسنده مسئول)

طرح مسئله

گرچه بسیاری از حکمت‌های مولای متقیان، امام علی علیه السلام در طول تاریخ و قبل از ابن‌ابی‌الحدید در کتبی همچون *مائه کلمه الامام علی علیه السلام* تالیف جاحظ و *نهج البلاغه* تالیف سیدرضی، *دستور المعالم الحکم قاضی قضاعی*، *غرر الحکم* تمیمی آمدی *عیون الحکم* لیشی واسطی و ... گرد آوری شده است، اما حکمت‌های فراوان دیگری وجود دارد که به آن امام همام منسوب است. یکی از مجموعه‌هایی که قریب هزار حکمت از حکمت‌های امیرالمومنین علیه السلام در آن جمع‌آوری شده، بخش «الحکم المنسوبه الی امیرالمومنین علیه السلام» در شرح ابن‌ابی‌الحدید است وی این حکمت‌ها را در پایان شرح خود به‌عنوان تتمه‌ای بر حکمت‌های امام علی علیه السلام در نهج البلاغه آورده است. از آنجا که ابن‌ابی‌الحدید این حکمت‌ها را منسوب به امیرمومنان علیه السلام دانسته است، ضروری است در اعتبار این حکمت‌ها تحقیق شود و از نظر سند، متن و مصدر مورد بررسی قرار گیرد.

معرفی الحکم المنسوبه

یکی از مجموعه‌هایی که در بردارنده قریب هزار حکمت از حکم امیرمؤمنان علیه السلام است مجموعه‌ای است که شارح معتزلی نهج البلاغه ابوحامد حمید بن هبه الله بن محمد بن حسین بن ابی‌الحدید مدائنی از ادیبان، شاعران و بزرگان قرن هفتم هجری آن را جمع‌آوری کرده است. او که به تشویق وزیر دانشمند آخرین خلیفه عباسی، مؤیدالدین ابوطالب محمد معروف به «ابن علقمی» شرح نهج البلاغه را شروع کرد، در پایان شرح مبسوط نهج البلاغه خود این حکمت‌ها را جمع‌آوری نمود. ابن‌ابی‌الحدید درباره این حکمت‌ها چنین می‌نویسد:

ما اکنون حکمت‌هایی را که به آن حضرت منسوب است و سید رضی در نهج البلاغه نیاورده است، ذکر می‌کنیم؛ بعضی مشهور و برخی دیگر غیرمشهورند. بعضی از این حکمت‌ها از دیگر حکیمان است و نظیر کلام حضرت و مشابه آن است اما در کل متضمن حکمت‌های نافع است، به‌همین جهت آن را همچون تکمله و تتمه نهج البلاغه می‌آوریم. (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۷۸: ۲۰ / ۲۵۴)

مفهوم حکمت

حکمت در لغت به مفهوم «منع و بازداشتن برای اصلاح» است، همان‌طور که در «حکمه الدائیه» که به‌معنای لگام و دهانه حیوان است، اصل این معنا لحاظ شده است (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲: ۱۲۶)

اما خود واژه حکمت را «اصابه الحق و رسیدن به آن به وسیله علم و عقل» (همان) «معرفت برتر اشیاء از طریق برترین علوم» (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۱۲ / ۱۴۰) معنا کرده‌اند.

راغب اصفهانی، حکمت خدای متعال را در معرفت اشیاء و ایجاد آن‌ها در نهایت استحکام و حکمت انسان را در معرفت موجودات و انجام نیکی و خیرات می‌داند. (راغب اصفهانی، ۱۹۷۲: ۱۲۶) علامه طباطبایی درباره معنای حکمت می‌نویسد:

حکمت معرفت علمی است در حدی که نافع باشد که در این صورت حد وسط بین جهل و جریزه است. (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۱۶ / ۳۳۶)

ایشان در ذیل آیه ۴۸ آل عمران می‌نویسد:

حکمت‌های معرفتی نافع‌هایی است که به اعتقاد و عمل متعلق گیرد. (همان: ۳ / ۳۴۷)

اما تعلیم حکمتی که در آیاتی نظیر «وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» آمده، عبارت است از معارف حقیقی که قرآن متضمن و پیامبر معلم آن است. (همان: ۱۹ / ۵۳۵)

خدای متعال در وصف کتابی که بر پیامبرش نازل کرده، می‌فرماید: «وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ» (یس / ۲) چون قرآن در برگزیده و متضمن حکمت است. تعلیم قرآنی که رسول اکرم صلی الله علیه و آله متصدی آن و بیانگر آیات آن است، حکمت است و کارش این است که برای مردم بیان کند که در میان اصول عقایدی که در دل و فهم آنها است کدام یک حق و کدام یک باطل و خرافی است. (همان: ۱۹ / ۵۴۷) پس قرآن در حقیقت می‌خواهد انسان را در قالبی از علم و عمل بریزد که قالبی جدید و ریخته‌گری‌اش هم شکلی جدید است

امام علی علیه السلام حکمت را حیات قلب می‌داند: «ثُمَّ ذَلِكَ بِمَنْزِلَةِ الْحِكْمَةِ الَّتِي هِيَ حَيَاةٌ لِلْقَلْبِ الْمَيِّتِ وَ بَصَرٌ لِلْعَيْنِ الْعَمِيَاءِ وَ سَمْعٌ لِلْأُذُنِ الصَّمَاءِ وَ رِيٌّ لِلظَّمَانِ وَ فِيهَا الْغَنِيُّ كُلُّهُ وَالسَّلَامَةُ» (خطبه ۱۳۳) در این نگاه حکمت هم‌سنگ با حیات برای قلب‌مرده و بینایی برای چشم‌کور و شنوایی برای گوش‌کر و سیرابی برای جان‌تشنه شمرده شده است.

رخصت جواز «خُذِ الْحِكْمَةَ أَيُّ كَانَتْ.....» (حکمت / ۷۹) عرصه را برای گردآورندگان حکمت وسعت بخشیده و به‌وضوح در مجموعه‌هایی که حکمت‌ها در آن جمع‌آوری شده، شاهد هستیم که آن‌ها منبع و اسناد را در اولویت دوم و سوم قرار می‌دهند، برخلاف نصوص فقهی که به علت توقیفی بودن شرایع به‌شدت دغدغه بررسی سلسله روایات تا منبع وحی از مفهوم نص ارجحیت داشته است. سجده شش هزار ساله ابلیس (خطبه قاصعه) و متشرع بودن او و عبادت امثال مروان بن حکم

که حمامه المسجد نامیده شده است (بلاذری، بی‌تا: ۷ / ۲۰۳؛ نویری، بی‌تا: ۴ / ۹۲) خود بهترین ملاک برای تشخیص احکام تشریحی از احکام تکوینی و تشخیص تکلفات از وجدانیات شاکله‌ای فطرت انسان است که از آن به حکمت یاد شده است؛ به تعبیر دیگر، کافر می‌تواند مسکن و برکه عبادت و تشریعیات باشد اما هرگز نمی‌تواند مسکن و برکه ثبات حکمت باشد، حتی اگر بر قلب و زبان او جاری گردد: «... فَأَنَّ الْحِكْمَةَ تَكُونُ فِي صَدْرِ الْمُنَافِقِ فَتَلْجُلُ فِي صَدْرِهِ حَتَّى تَخْرُجَ فَتَسْكُنَ إِلَى صَوَاجِبِهَا فِي صَدْرِ الْمُؤْمِنِ» (حکمت ۷۹) زیرا که حکمت در سینه منافق باشد پس در آن جا به جنبش درآید تا بیرون آید و در کنار یارانش در سینه مومن آرام و قرار یابد، از این رو امام صادق علیه السلام فرمود:

لَا تَغْتَرُّوا بِكثْرَةِ صَلَاتِهِمْ وَلَا بِصِيَامِهِمْ فَأَنَّ الرَّجُلَ رُبَّمَا لَهَجَ بِالصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ حَتَّى لَوْ تَرَكَهُ اسْتَوْحَشَ، وَلَكِنْ اخْتَبِرُوهُمْ عِنْدَ صِدْقِ الْحَدِيثِ وَإِدَاءِ الْإِمَانَةِ. (حرعاملی، ۱۴۱۴: ۱۹)

به کثرت نماز و روزه متنسک غره نشوید، چه بسا به ظاهر نماز و روزه را انجام می‌دهد، به صورتی که اگر آن را ترک کند، احساس وحشت دارد، ولی شما آنها را با صدق حدیث و امانت‌داری مورد ارزیابی قرار دهید.

بررسی منابع حکمت‌ها

پژوهش انجام شده در زمینه حکمت‌های منسوب به امیرمؤمنان علیه السلام در پایان شرح نهج البلاغه ابن‌ابی‌الحدید به منظور دستیابی به منابع این حکمت‌ها است. این منابع شامل کتب معتبر حدیثی شیعه مانند نهج البلاغه، الکافی، تحف العقول، غررالحکم، آثار شیخ صدوق، شیخ مفید، شیخ طوسی، طبرسی، قاضی نعمان، ابن شهر آشوب، قطب راوندی است که در مجموع ۹۲ اثر است. از کتب اهل سنت کتاب‌هایی مانند، مسند احمد بن حنبل، صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ترمذی، المسند رک علی‌الصحیحین، المصنف، آثار قاضی قضاعی، ابن‌ابی‌الدنیا و عبدالله بن ابی‌البر است که در مجموع ۷۹ کتاب در حدیث، عقاید، رجال، تفسیر و اخلاق و نیز ۱۳ اثر از مصادر تاریخی همچون البیان و التبیین، ربیع الابرار، عیون الاخبار، التذکره الحمدونیه و همچنین ۱۰ منبع از مصادر زبان عربی همچون مجمع الامثال و زهر الآداب و ۴ منبع از مصادر انساب و معاجم است.

در ادامه به معرفی برخی از این منابع پرداخته می‌شود:

۱. نهج البلاغه

نهج البلاغه مجموعه کلام امیرمؤمنان علیه السلام است که در مورد آن گفته شده: «دُونَ كَلَامِ الْخَالِقِ وَفَوْقَ

کلام المخلوقین» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۷۸: ۱ / ۲۴) و نیز بیان شده یک سطر نهج‌البلاغه با هزار سطر از کلام ابن‌نباته که خطیب فاضل عرب و یگانه عصرش در فن خطابه بوده برابری می‌کند. (همان: ۷ / ۲۱۶) نهج‌البلاغه اسمی است که شریف رضی بر کتابی گذاشته که بلیغ‌ترین سخنان امام علی علیه السلام را با هنر خود گزینش کرده است.

۲۴ حکمت از حکمت‌های منسوبه از نهج‌البلاغه گرفته شده است، دو مورد هم در کتاب *الخصائص الاثمه* و یک مورد از کتاب *المجازات النبویه* است که در مجموع ۲۷ مورد از آثار سیدرضی و ۷ / ۲ درصد از کل حکمت‌ها را به خود اختصاص داده است.

مقایسه چند حکمت از حکم منسوبه با نهج‌البلاغه

حکمت ۱۳ از حکم منسوبه در نهج‌البلاغه: خطبه ۶۴:

فَاتَّقِي عَبْدَ رَبِّهِ (رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا اتَّقَى رَبَّهُ)، اِنصَحَ نَفْسَهُ (وَ ناصَحَ نَفْسَهُ)، وَقَدَّمَ تَوْبَتَهُ، وَغَدَبَ شَهْوَتَهُ؛ فَإِنَّ أَجَلَ مَسْتُوْرٍ عَنْهُ، وَأَمَلَهُ خَادِعٌ لَهُ، وَالشَّيْطَانُ مُوَكَّلٌ بِهِ.

حکمت ۱۵ از حکم منسوبه در نهج‌البلاغه: خطبه ۸۳ (غراء):

عِبَادُ مَخْلُوقُونَ اقْتِدَارًا (اِنكُف)، وَ مَرْبُوبُونَ اِفْتِسَارًا، وَمُضَمَّوْنَ اَجْدَاثًا، وَ كَائِنُونَ رُفَاتًا، وَمَبْعُوثُونَ اَفْرَادًا، وَ مَدْيُونُونَ جِزَاءً (حِسَابًا) ... فَاتَّقُوا اللَّهَ تَقِيَةً ..... (فَرَحِمَ اللَّهُ امْرَأً) اقْتَرَفَ فَاعْتَرَفَ، وَوَجَلَ فَعَمِلَ (فَعَمَلًا)، وَ حَاذَرَ فَبَادَرَ، وَعَبَّرَ فَاغْتَبَرَ (عَبْرًا)، وَ حَذَرَ فَحَذَرَ (فَارْذَجِرًا)، وَأَجَابَ فَأَنَابَ، وَ رَاجَعَ فَتَابَ، وَ اقْتَدَى فَاخْتَدَى ... وَعَمَّرَ مَعَادًا (وَتَأَهَّبَ لِلْمَعَادِ)، وَ اسْتَظْهَرَ بِالزَّادِ؛ لِيَوْمِ رَحِيلِهِ، وَ وَجِهَ سَبِيلَهُ وَ لِحَالِ حَاجَتِهِ، وَ مَوْطِنَ فِائِقَتِهِ، فَقَدَّمَ أَمَامَهُ لِدَارِ مَقَامِهِ؛ فَمَهَّدُوا لِأَنْفُسِكُمْ عَلَي سَلَامِهِ الْأَبْلِيَانِ وَ فُسِّحْهُ الْأَعْمَارَ، فَهَلْ يَنْتَظِرُ أَهْلُ بَضَاضِهِ (غُضَارَهُ) الشَّبَابِ الْأَحْوَانِي الْهَرَمِ، وَ أَهْلُ غُضَارِهِ (بَضَاضَهُ) الصُّبْحِ إِلَّا نَوَازِلَ السَّقَمِ، وَ أَهْلُ مُدَّةِ الْبَقَاءِ إِلَّا آوْنَهُ (مُفَاجَأَهُ) الْفَنَاءِ مَعَ قُرْبِ الزِّيَالِ (وَ اقْتِرَابِ الْفَوْتِ)، وَ آزُوفِ (وَمُشَارَفَةِ) الْاِنْتِقَالِ وَ إِشْفَاءِ الرَّوَالِ؛ وَ حَفَرِ الْأَيْبِنِ وَ رَشْحِ الْجَبِينِ، وَ اِمْتِدَادِ الْعُرَيْنِ وَ عَلَزِ الْقَلْقِ، وَ قَبْضِ الرَّمَقِ، وَ أَلَمِ (شِدَّةِ) الْمَضِضِ، وَ غَصَصِ الْجَرِضِ.

حکمت ۳۰۳ از حکم منسوبه در نهج‌البلاغه: خطبه ۸۶:

وَالسَّعِيدُ مَنْ وُعِظَ بِغَيْرِهِ وَالشَّقِيُّ مَنْ اِنخَدَعَ لِهَوَاهُ وَ غَرَّوَرِهِ. (وَالشَّقِيُّ مَنْ اِنخَدَعَ بِغَيْرِهِ).

۱. کلمه‌ها و جمله‌های داخل پرانتز متن ابن‌ابی‌الحدید در حکمت‌های منسوب به امیرالمومنین علیه السلام است.

حکمت ۲۶۵ از حکم منسوبه در نهج البلاغه: حکمت ۴۹:

إِخْذُوا صَوْلَةَ الْكَرِيمِ إِذَا جَاعَ، وَ (صَوْلَهُ) اللَّيْمِ إِذَا شَبِعَ.

حکمت ۴۵۸ از حکم منسوبه در نهج البلاغه: حکمت ۲۲۵:

العجبُ (يا عَجَباً) مِنْ غَفَلَةِ الْحُسَّادِ عَنْ سَلَامَةِ الْأَجْسَادِ!

حکمت ۵۲۷ از حکم منسوبه در نهج البلاغه: حکمت ۳۶۲: «مَنْ ضَنَّ بِعِرْضِهِ فَلْيَدْعِ الْمِرَاءَ».

حکمت ۷۴۲ از حکم منسوبه در نهج البلاغه: حکمت ۴۴۹: «مِنْ كَرَمَتِ عَلَيْهِ نَفْسُهُ هَانَتْ (هَانَ)

عليه شوائه (مأله.)»

حکمت ۸۹۲ از حکم منسوبه در نهج البلاغه: حکمت ۲۲۱: «بِئْسَ الرَّادُّ إِلَى الْمَعَادِ، الْغَدَاؤُ إِلَى

(عَلَى) الْعِبَادِ».

۲. الکافی

«الکافی» نام کتابی است که مشهورترین دانشمند فقیه و محدث نامی شیعه در نیمه اول قرن چهارم به نام ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی رازی معروف به کلینی آن را تألیف کرد. او رئیس محدثین اعلاى امامیه و مروج شیعه در زمان غیبت امام زمان علیه السلام بوده است که عامه و خاصه در فتاوا به او مراجعه می‌کردند و به همین جهت به ثقة الاسلام شهرت یافته است. او نخستین کسی است که به این لقب شهرت یافت. (مدرس، ۱۳۷۹: ۵ / ۷۹) او در حدیث اوثق الناس بوده است. (نجاشی، ۱۳۱۶: ۳۷۷) کافی نخستین کتاب از کتب چهارگانه و معتبر حدیث و منبع فقه شیعه است که تقریباً از یازده قرن پیش تاکنون مأخذ نخستین فقه و حدیث و مرجع محدثین و فقها، برای استنباط احکام شرعی است. کلینی در سال ۳۲۸ ق در بغداد وفات یافت^۱ و در مقبره باب کوفه مدفون گشت. (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۱۱)

۲۹ حکمت از حکم منسوبه از این کتاب شریف گرفته شده است که معادل ۲/۹ درصد حکمت‌ها

و به شرح ذیل است:

۸ - ۳۴ - ۳۵ - ۶۲ - ۷۸ - ۷۹ - ۹۳ - ۱۰۵ - ۱۱۸ - ۱۲۲ - ۲۱۷ - ۲۲۴ - ۲۷۲ - ۳۰۳ - ۳۰۵ -
۳۱۱ - ۴۰۴ - ۵۰۵ - ۵۲۴ - ۵۴۲ - ۵۵۷ - ۵۵۸ - ۵۹۳ - ۵۹۴ - ۷۰۹ - ۷۱۹ - ۷۲۳ - ۸۳۷ - ۸۹۳

۱. برخی وفات او را در سال ۳۲۹ ق دانسته‌اند. (الشیخ الطوسی، الابواب «رجال طوسی»، ص ۴۴۸؛ السیدخوی، معجم رجال الحدیث، ج ۱۹، ص ۵۵.)

مقایسه چند مورد از حکمت‌های منسوبه با کتاب الکافی

حکمت ۸ از حکم منسوبه در الکافی: ۲۳/۱:

قُلُوبُ الْجُهَالِ تَسْتَفِرُّهَا الْأُطْمَاعُ، وَتَرْتَهِنُهَا الْمُئِي (تَرْتَهِنُ بِالْأَمَانِي). وَ تَسْتَعْلِقُهَا الْخَدَائِعُ (تَتَعَلَّقُ بِالْخَدَائِعِ). وَكَثْرَةُ الصَّمْتِ زَمَامُ اللِّسَانِ، وَحَسْمُ الْفِطْنَةِ، وَإِمَاطَةُ الْخَاطِرِ، وَعَذَابُ الْجِسِّ.

حکمت ۳۴ در الکافی: ۲۲/۸:

فِي التَّجَارِبِ عِلْمٌ مُسْتَأْنَفٌ، وَالاعتِبَارُ يَقُودُ (يَفِيدُكَ) الرَّشَادَ، وَكِفَاكَ أَدْبًا لِيَتَفَسَّكَ مَا تَكْرَهُهُ (كَرِهْتَهُ) مِنْ غَيْرِكَ، وَعَلَيْكَ لِأَخِيكَ مِثْلُ الَّذِي لَكَ عَلَيْهِ (عَلَيْهِ لَكَ).

حکمت ۹۳ در الکافی: ۲۲۱/۸:

وَوَكَّلِ الرِّزْقَ بِالْحَمَقِ وَوَكَّلِ الْحَرَمَانَ بِالْعَقْلِ وَوَكَّلِ الْبَلَاءَ بِالصَّبْرِ.

این حکمت در «الحکم المنسوبه» به این شکل آمده است:

وَوَكَّلِ ثَلَاثَ بَيْتَاتٍ: الرِّزْقَ بِالْحَمَقِ، وَالْحَرَمَانَ بِالْعَقْلِ، وَالْبَلَاءَ بِالْمَنْطِقِ؛ لِيَعْلَمَ ابْنُ آدَمَ أَنْ لَيْسَ لَهُ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ.

حکمت ۲۱۷ در الکافی: ۶۰۵/۲:

.... و اما من أوتي القرآن و الايمان (مَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ) فَمِثْلُهُ (كَمِثْلِ) الْأَتْرَجَةِ رِيحُهَا طَيِّبٌ، وَ طَعْمُهَا طَيِّبٌ وَ... امّا الَّذِي لَمْ يَأْتِ الْإِيمَانَ وَ لَا الْقُرْآنَ (وَمِثْلُ الْفَاجِرِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ) فَمِثْلُهُ كَمِثْلِ الْحَنْظَلِ هَطَطُهَا مُرٌّ وَ لَا رِيحَ لَهَا.

حکمت ۳۰۵ در الکافی: ۱۰۱/۵:

الَّذِينَ رِبِقَهُ (غَلُّ) اللَّهِ فِي أَرْضِهِ، إِذَا أَرَادَ أَنْ يَذِلَّ عَبْدًا جَعَلَهُ فِي عُنُقِهِ.

حکمت ۴۰۴ در الکافی: ۱۱۸/۳:

عِبَادَةُ النَّوْكَى أَشَدُّ عَلَى الْمَرِيضِ مِنْ وَجَعِهِ.

حکمت ۵۴۲ در الکافی: ۱۲۹/۲:

الدنيا دارٌ من لا دارَ لَهُ وَ لَهَا يَجْمَعُ مَنْ لَا عَقْلَ لَهُ ...

حکمت ۵۵۷ در الکافی: ۵/۵۳۵:

إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ النِّسَاءَ مِنْ عِيٍّ وَعَوْرَةٍ، فَدَلُّوْا عِيَهُنَّ بِالسُّكُوتِ، وَاسْتُرُوا الْعَوْرَةَ بِالْبُيُوتِ.

متن حکم المنسوبه چنین است:

الذَّارُ دَارُ مَنْ لَا دَارَ لَهُ، وَبِهَا يَفْرَحُ مَنْ لَا عَقْلَ لَهُ، فَأَنْزِلُوهَا مَنَزِلَتَهَا.

حکمت ۷۲۲ در الکافی: ۱/۳۹:

... يَا رُوحَ اللَّهِ مَنْ نُجَالِسُ؟ (لَا تُجَالِسُوا إِلَّا) (قَالَ): مَنْ يَذْكُرُ كُفْرَ اللَّهِ رُؤْيَتُهُ، وَيَزِيدُ فِي عَمَلِكُمْ مَنْطِقُهُ، وَيَرْغَبُكُمْ فِي الْآخِرَةِ عَمَلُهُ.

۳. تحف العقول

شیخ ابو محمد حسن بن علی بن شعبه حرانی حلبی معاصر شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)، از مشایخ شیخ مفید و راوی ابن علی محمد بن همام (م ۳۳۶ ق) بوده است، از این قرینه دانسته می شود که وی از اعلام قرن چهارم هجری است.

کتاب دیگر حرانی التمحيص است. (آقابزرگ طهرانی، بی تا: ۳ / ۴۰۰)

۵۰ حکمت از حکمت های منسوبه کتاب تحف العقول است و منبع ۵ حکمت نیز کتاب التمحيص است و در مجموع ۵/۵ درصد از حکمت های منسوبه را تشکیل می دهد.

حکمت های زیر در کتاب تحف العقول آمده است: ۸ - ۱۵ - ۳۱ - ۳۳ - ۳۴ - ۳۵ - ۵۸ - ۶۲ - ۶۴ - ۷۵ - ۷۸ - ۷۹ - ۸۰ - ۸۱ - ۸۲ - ۸۳ - ۹۳ - ۱۱۹ - ۱۳۱ - ۱۳۲ - ۱۳۴ - ۱۴۲ - ۱۹۷ - ۲۰۱ - ۲۱۸ - ۲۲۶ - ۲۵۷ - ۳۰۳ - ۳۳۴ - ۳۳۸ - ۳۴۵ - ۳۷۸ - ۳۹۰ - ۴۴۱ - ۴۹۰ - ۵۰۰ - ۵۴۱ - ۵۵۹ - ۵۷۹ - ۵۸۰ - ۵۸۶ - ۵۹۳ - ۵۹۴ - ۶۰۶ - ۷۰۹ - ۷۲۲ - ۷۴۲ - ۸۳۷ - ۸۸۷ - ۸۹۲ - این حکمت ها نیز در کتاب التمحيص آمده است: ۵۸ - ۹۳ - ۱۹۷ - ۲۲۶ - ۵۵۹ - ۹۰۰ - ۹۰۲ - ۹۲۸ - ۹۵۲.

مقایسه چند مورد از حکم منسوبه با کتاب تحف العقول

حکمت ۳۱ در تحف العقول: ص ۵۸:

مَنْ كَثُرَتْهُ سَقَمَ بَدَنُهُ، وَمَنْ سَاءَ خُلُقُهُ عَذَّبَ نَفْسَهُ، وَمَنْ لَاحَى الرِّجَالَ سَقَطَتْ مُرْوَةٌ، وَذَهَبَتْ كَرَامَتُهُ؛ (وَأَفْضَلُ إِيْمَانِ الْعَبْدِ أَنْ يَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ مَعَهُ حَيْثُ كَانَ).

حکمت ۶۲ در تحف العقول: ص ۱۲۰:

أَبْعَدُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ مِنَ اللَّهِ إِذَا كَانَتْ هِمَّتُهُ (كَانَ هِمَّةً) يَطْنُهُ وَفَرَجُهُ.

حکمت ۷۹ در تحف العقول: ص ۱۱۱:

لِكُلِّ شَيْءٍ ثَمَرُهُ، وَثَمَرُهُ الْمَعْرُوفُ تَعْجِيلُ السَّرَاحِ.

حکمت ۱۱۹ در تحف العقول: ص ۹۰:

(وصيته لابنه الحسن عليهم السلام) وَصُولُ مُعَدِمٍ خَيْرٌ مِنْ جَافٍ مُكْثِرٍ.

حکمت ۱۱۹ در متن ابن‌ابی‌الحدید ادامه دارد که ادامه آن در کتاب معانی الاخبار شیخ صدوق، ص ۲۳۷ آمده است:

وَمَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ مَالَهُ عِنْدَ اللَّهِ فَلْيَنْظُرْ مَا لِلَّهِ عِنْدَهُ.

حکمت ۱۳۴ در تحف العقول: ص ۲۰۵:

لَا تَصْرِمِ أَخَاكَ عَلَيَّ أَرْتِيَابٍ، وَلَا تَقْطَعُهُ دُونَ اسْتِغْتَابٍ.

حکمت ۲۰۱ در تحف العقول: ص ۲۱۷:

... وَالرِّزْقُ مَقْسُومٌ، وَالْأَيَّامُ دُولٌ، وَالنَّاسُ إِلَى آدَمَ شِرْعٌ سَوَاءٌ (وَالنَّاسُ شِرْعٌ سَوَاءٌ: آدَمُ أَبُوهُمْ، وَحَوَاءُ أُمَّهُمْ).

حکمت ۳۳۴ در تحف العقول: ص ۴۸۹:

خَيْرٌ مِنَ الْحَيَاةِ مَا إِذَا فَقَدْتَهُ أَبْغَضْتَ الْحَيَاةَ وَشَرُّ مِنَ الْمَوْتِ مَا إِذَا نَزَلَ بِكَ أَحْبَبْتَ الْمَوْتَ.

متن حکم منسوبه به این شکل است:

شَرُّ مِنَ الْمَوْتِ مَا إِذَا نَزَلَ تَمَنَيْتَ بِتُرُوبِهِ الْمَوْتَ، وَخَيْرٌ مِنَ الْحَيَاةِ مَا إِذَا فَقَدْتَهُ أَبْغَضْتَ لِفَقْدِهِ الْحَيَاةَ.

۴. الخصال، الامالی و من لايحضره الفقيه

محمد بن بابويه قمی معروف به «ابن بابويه» و «شیخ صدوق» (۳۸۱) معروف‌ترین دانشمند، فقیه و محدث شیعه در نیمه دوم قرن چهارم هجری است. (قمی، ۱۳۷۹: ۷۹) وی در سال ۳۵۵ ق وارد بغداد شد

و در حالی که کم‌سن بود بزرگان امامیه از ایشان استماع حدیث داشتند. (نجاشی، ۱۳۱۶: ۳۸۹).
 شیخ طوسی (۴۶۰ ق) او را دانشمندی جلیل القدر، بزرگوار، حافظ احادیث، صاحب‌نظر در رجال و ناقد
 اخبار می‌داند. او نزدیک به ۳۰۰ کتاب داشته است. شیخ طوسی در *الفهرست* نام ۴۰ اثر شیخ صدوق
 را ثبت نموده است (طوسی، ۱۴۱۷: ۲۳۷ و ۲۳۸) نجاشی نام ۱۸۵ کتاب صدوق را ذکر کرده است.
 (نجاشی، ۱۳۱۶: ۳۸۹ - ۳۹۲). یکی از کتاب‌های او «*الخصال فی الاخلاق*» است. ۱۹ حکمت از
 «الحکم المنسوبه» در این کتاب شریف آمده است.

کتاب دیگر شیخ صدوق «*لامالی*» است و دارای ۹۷ مجلس است. ۱۱ حکمت از «الحکم
 المنسوبه» در مجالس مختلف این کتاب ذکر شده است. معروف‌ترین و بزرگترین کتاب شیخ صدوق
 «*من لا یحضره الفقیه*» است. منبع ۱۰ حکمت از «الحکم المنسوبه» در این اثر است.

در مجموع ۵۷ حکمت از حکمت‌های منسوب به امیرمؤمنان در شرح نهج البلاغه ابن‌ابی‌الحدید
 در کتب مختلف شیخ صدوق موجود است مانند *معانی الاخبار*، *علل الشرایع*، *توحید* و ... که ۵/۷
 درصد و شامل حکمت‌های زیر است:

حکمت‌های: ۴ - ۱۷ - ۳۳ - ۶۴ - ۷۷ - ۷۸ - ۸۰ - ۸۱ - ۸۲ - ۸۳ - ۹۴ - ۱۰۵ - ۱۱۸ - ۱۸۸ -
 ۲۲۸ - ۳۰۰ - ۵۸۶ - ۵۹۳ - ۷۳۴. در کتاب *الخصال*، حکمت‌های: ۱۴ - ۱۷ - ۳۱ - ۳۵ - ۷۸ - ۱۹۷ -
 ۳۰۳ - ۵۲۴ - ۵۷۲ - ۶۲۶ - ۸۹۳. در کتاب *الامالی* و حکمت‌های: ۶۵ - ۷۸ - ۱۱۹ - ۱۳۴ - ۱۴۲ -
 ۳۰۳ - ۵۷۲ - ۷۰۹ - ۸۳۷ - ۸۷۵ در کتاب *من لا یحضره الفقیه*.

مقایسه چند مورد از حکم منسوبه با *الخصال* و *من لا یحضره الفقیه*
 حکمت ۴ در *الخصال*: ص ۴۲۰:

أَمِنَ (أَفْضِلْ) عَلَيَّ مَنْ شِئْتَ تَكُنْ أَمِيرَةً، وَأَسْتَغْنِ عَمَّنْ شِئْتَ تَكُنْ نَظِيرَةً، وَاحْتَجَّ إِلَيَّ مَنْ شِئْتَ
 تَكُنْ أُسِيرَةً.

حکمت ۱۷ در *الخصال*: ص ۱۷۶:

إِيَّاكُمْ وَالْفُحْشَ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لَا يَحِبُّ الْفَاحِشَ الْمُتَوَحِّشَ (إِيَّاكُمْ وَالْفُحْشَ؛ فَإِنَّ اللَّهَ
 لَا يَحِبُّ الْفُحْشَ) ... وَإِيَّاكُمْ وَالشَّحَّ، فَإِنَّهُ دَعَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ حَتَّى سَفَكُوا بِهِ دِمَاءَهُمْ وَ
 دَعَاهُمْ حَتَّى قَطَعُوا أَرْحَامَكُمْ .... (وَإِيَّاكُمْ وَالشَّحَّ، فَإِنَّهُ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ؛ هُوَ الَّذِي
 سَفَكَ دِمَاءَ الرِّجَالِ، وَهُوَ الَّذِي قَطَعَ أَرْحَامَهَا، فَاجْتَنِبُوهُ).

أَكْثَرُوا ذِكْرَ الْمَوْتِ، وَيَوْمَ خُرُوجِكُمْ مِنْ قُبُورِكُمْ، وَيَوْمَ قِيَامِكُمْ (وَقُوفِكُمْ) بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، تَهَوَّنَ عَلَيْكُمُ الْمَصَائِبُ (يَهْنُ عَلَيْكُمُ الْمَصَائِبُ).

حکمت ۶۵ در من لا يحضره الفقيه: ۴ / ۳۵۴:

... يا علي؛ إِزَالَهُ الْجِبَالِ أَسْهَلُ مِنْ إِزَالِهِ دَوْلَهُ قَدْ أَقْبَلَتْ، فَاسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا، فَإِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ.

حکمت ۱۴۲ در من لا يحضره الفقيه: ۳ / ۱۶۹:

مَنْ كَسِبَ لَمْ يُوَدِّحَقًّا.

۵. غرر الحكم و درر الكلم

عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی (۵۱۰ ق)، دانشمند و محدث شیعه و از مشایخ «ابن شهر آشوب» (۵۸۸ م) در روایت بوده است. وی صاحب کتاب مشهور «غرر الحكم و درر الكلم» در کلمات حکمت آمیز امیرمؤمنان علیه السلام است. وی این حکمت‌ها را به ترتیب حروف معجم مرتب ساخت و اسانید آن را جهت اختصار حذف کرد و آخر کلمات را مسجع قرار داد. (تمیمی آمدی، بی تا: ۳ و ۴) آمدی ۱۱۰۵۰ جمله کوتاه از سخنان حکمت‌آمیز امیرمؤمنان علیه السلام را گردآورده که بعد از او پیوسته مورد توجه، مراجعه و استفاده عالمان، محدثان و دوستداران کلام آن حضرت قرار گرفته است.

۱۰۲ حکمت ۱۰/۲ درصد که از حکم منسوبه در غرر الحكم موجود است و شامل حکمت‌های

ذیل است:

- ۴ - ۱۰۹ - ۱۱۹ - ۱۳۱ - ۱۳۲ - ۱۳۴ - ۱۳۵ - ۱۳۷ - ۱۴۱ - ۱۴۴ - ۱۵۵ - ۱۵۹ - ۱۶۱ - ۱۶۲
- ۱۶۳ - ۱۶۴ - ۱۶۵ - ۱۶۷ - ۱۸۳ - ۱۸۸ - ۱۸۹ - ۲۰۱ - ۲۴۸ - ۲۶۵ - ۲۶۸ - ۲۹۵ - ۳۱۸ - ۳۳۹
- ۳۵۳ - ۳۵۷ - ۳۵۸ - ۳۸۹ - ۴۲۰ - ۴۳۲ - ۴۳۷ - ۴۴۹ - ۴۵۵ - ۴۵۸ - ۴۷۵ - ۴۶۲ - ۵۰۱ - ۵۱۰
- ۵۱۴ - ۵۱۶ - ۵۲۹ - ۵۳۱ - ۵۵۸ - ۵۶۲ - ۵۶۳ - ۵۶۵ - ۵۶۷ - ۵۷۳ - ۵۸۶ - ۶۰۱ - ۶۰۲ - ۶۰۷ - ۶۰۸
- ۶۲۴ - ۶۳۳ - ۶۳۴ - ۶۴۲ - ۶۴۷ - ۶۵۴ - ۶۵۵ - ۶۵۶ - ۶۶۱ - ۶۶۴ - ۷۰۵ - ۷۰۹ - ۷۲۰ - ۷۳۹
- ۷۴۰ - ۷۴۲ - ۷۴۳ - ۷۴۴ - ۷۴۵ - ۷۴۶ - ۷۴۷ - ۷۵۲ - ۷۵۴ - ۷۵۵ - ۷۵۶ - ۷۵۷ - ۷۶۹ - ۸۰۵
- ۸۰۹ - ۸۱۳ - ۸۹۹ - ۹۰۱ - ۹۱۰ - ۹۲۱ - ۹۲۸ - ۹۳۱ - ۹۳۸ - ۹۴۰ - ۹۴۱ - ۹۴۳ - ۹۴۴ - ۹۴۶
- ۹۴۷ - ۹۵۲ - ۹۵۹ - ۹۸۶.

مقایسه تعدادی از حکمت‌های منسوبه با کتاب غرر الحکم

حکمت ۱۰۹ در غرر الحکم: ۷۳۹ / ۲:

مَامَاتَ مَنْ أَحْيَا عِلْمًا، وَلَا افْتَقَرَ مَنْ مَلَكَ فَهْمًا.

حکمت ۱۳۱ در غرر الحکم: ۴۰۷ / ۱:

ذَكَرَ عَقْلَكَ (قَلْبَكَ) بِالْأَدَبِ كَمَا تُذَكِّي النَّارُ بِالْحَطَبِ.

حکمت ۱۳۲ در غرر الحکم: ۵۷۴ / ۲:

كُفِرَ النَّعْمَةَ لَوْمًا، وَصُحِبَهُ الْأَحْمَقُ (الْجَاهِلِ) شَوْمًا.

حکمت ۱۳۴ در غرر الحکم: ۸۰۷ / ۲:

لَا تَصْرِفْ أَخَاكَ عَلَيَّ اِزْتِيَابٍ وَلَا تَهْجُرْهُ (لَا تَقْطَعْهُ) بَعْدَ (دَوْنِ) اسْتِعْتَابٍ.

حکمت ۱۶۱ در غرر الحکم: ۷۶ / ۱:

الْعَاقِلُ مَنْ اتَّهَمَ رَأْيَهُ وَلَمْ يَثْبُقْ مَا (بِمَا) تُسْوَلُ (سَوَّلَتْهُ) لَهُ نَفْسُهُ.

حکمت ۸۰۵ در غرر الحکم: ۴۳۹ / ۱:

سَلُوا الْقُلُوبَ عَنِ الْمَوَدَّاتِ؛ فَإِنَّهَا شُهُودٌ لَا تَقْبَلُ الرِّشَا.

حکمت ۹۴۳ در غرر الحکم: ۵۷۰ / ۲:

كُلَّمَا حَسَّنْتَ نِعْمَةَ الْجَاهِلِ اِزْدَادَ قُبْحًا فِيهَا.

۶. کنز الفوائد - معدن الجواهر

ابوالفتح محمد بن عثمان الکرجکی (۴۴۹ ق) عالم، فاضل، متکلم، محدث، مورد وثوق، جلیل القدر شیخ الطائفه و از مفاخر شاگردان شیخ مفید، سیدمرتضی و شیخ طوسی است (قمی، ۱۳۷۹: ۱ / ۳۰۳؛ دوانی، ۱۳۶۳: ۳ / ۳۲۷) شهید اول از او به علامه تعبیر می‌کند درحالی که از علامه حلی با آن عظمت علمی که دارد با لفظ «فاضل» یاد نموده است. (قمی، ۱۳۷۹: ۱ / ۳۰۳) او دارای آثار و تألیفات علمی و ارزنده است که باید او را از اعظم فقهای، نیمه نخست قرن پنجم به‌شمار آورد. از جمله آثار وی یکی کنز الفوائد است که از کتب مشهور و شگفت و مشتمل بر علوم و فنون نفیس

به‌ویژه درباره اصول عقاید، اصول فقه، فضائل اهل بیت و اخلاق و شامل هفت رساله جداگانه در ابواب و فصول کتاب است. (موسوی اصفهانی، بی‌تا: ۷ / ۱۴۴) معدن الجواهر از دیگر آثار کراچکی است. وی در مقدمه کتاب بعد از حمد و ثنا الهی می‌گوید: در این کتاب جواهر الفاظ و معانی آن‌ها را جمع کردم و در ۱۰ فصل به‌صورت منظم قرار دادم به‌گونه‌ای که کسی غیر از من این راه را نپیموده است. (کراچکی، ۱۴۱۰: مقدمه)

در مجموع ۴۳ حکمت از حکمت‌های منسوبه در این دو کتاب موجود است که ۴/۳ درصد و شامل حکمت‌های ذیل است:

حکمت‌های: ۲ - ۳ - ۴ - ۱۲ - ۴۱ - ۶۶ - ۹۶ - ۱۰۷ - ۱۲۴ - ۱۴۳ - ۱۷۳ - ۱۹۳ - ۲۱۴ - ۲۵۵ - ۲۷۳ - ۳۹۰ - ۴۴۰ - ۴۶۱ - ۴۸۴ - ۵۹۴ - ۶۳۳ - ۷۰۹ - ۷۱۳ - ۷۵۰ - ۷۵۵ - ۷۵۸ - ۷۸۴ - ۹۴۶ - ۹۶۳ - در کتاب کنز الفوائد و حکمت‌های ۳۳ - ۷۵ - ۱۷۳ - ۱۷۷ - ۱۸۷ - ۲۱۴ - ۲۳۲ - ۲۴۸ - ۲۸۲ - ۴۴۷ - ۴۵۳ - ۵۳۱ - ۵۷۵ - ۷۱۹ - ۷۳۲ در کتاب معدن الجواهر.

مقایسه چند مورد از حکمت‌های منسوبه با کتاب کنز الفوائد و معدن الجواهر
حکمت ۲ در کنز الفوائد: ص ۱۸۱:

إِلَهِي، كَفَيْ بِي (كَفَانِي) فَخُرَّ أَنْ تَكُونَ لِي رَبًّا، وَ كَفَانِي عَزًّا أَنْ أَكُونَ لَكَ عَبْدًا، أَنْتَ كَمَا أَحَبُّ (أُرِيدُ)، وَقَفَنِي (فَأَجْعَلْنِي) لِمَا تَحَبُّ (كَمَا تُرِيدُ).

حکمت ۱۲ در کنز الفوائد: ص ۵۸:

الصَّبْرُ مَطِيهٌ لَا تَكْبُو، وَالْقَنَاعَةُ سَيْفٌ لَا يَمْنُو.

حکمت ۱۰۷ در کنز الفوائد: ص ۱۶۳:

مَنْ أَيْقَنَ (عَلِمَ) أَنَّهُ يَفَارِقُ الْأَحْبَابَ، وَيَسْكُنُ التُّرَابَ، وَيُوَاجِهُ الْحِسَابَ، وَيَسْتَعِينِي عَمَّا خَلَفَ (تَرَكَ)، وَيَقْتَرِي إِلَيَّ مَا قَدَّمَ، كَانَ خَرِيًّا بِقَصْرِ الْأَمَلِ، وَطُولِ الْعَمَلِ.

حکمت ۴۸۴ در کنز الفوائد: ص ۱۹۵:

الْمُلُوكُ حُكَّامٌ عَلَى النَّاسِ، وَالْعُلَمَاءُ حُكَّامٌ عَلَى الْمُلُوكِ.

حکمت ۱۸۷ در معدن الجواهر: ص ۳۳:

إِنَّ الْعَبْدَ لَا يَخْطئه مِنْ الدَّعَاءِ أَحَدٌ ثَلَاثًا: إِذَا ذُنِبَ يَغْفِرُ وَإِذَا خَيْرٌ مَعْجَلٌ وَإِذَا خَيْرٌ مُؤَجَّلٌ.

متن حکم منسوبه به این شکل است:

لَا يَخْطِئُ الْمُخْلِصُ فِي الدَّعَاءِ إِحْدَى ثَلَاثٍ: ذَنْبٌ يُغْفَرُ، أَوْ خَيْرٌ يَعَجَلُ أَوْ شَدُّ يَوْجَلُ.

۷. تنبيه الخواطر و نزهه النواظر (مجموعه ورام)

شیخ امیرزاهد مسعود بن ابی الفارس مکنی به ابوالحسین و ملقب به ورام^۱ (۶۰۵ م) از صالحان و بزرگان علمای شیعه در قرن ششم و اوایل قرن هفتم است که نسب شریفش به مالک اشتر نخعی صحابی و یار معروف امیرمؤمنان علی علیه السلام می‌رسد. (موسوی اصفهانی، بی تا: ۶ / ۳۱۳) کتاب تنبیه الخواطر (الخاطر) و نزهه النواظر (النواظر) که معروف به مجموعه ورام است، حاوی اخبار، اخلاق و حکم و مواظ است اما روایاتش مرسل و مخلوط از اخبار فریقین است. تألیفات دیگری نیز به او منسوب است. (همان)

۴۲ حکمت از حکم منسوبه در این کتاب آمده است که ۴/۲ درصد و شامل حکمت‌های ذیل است:
حکمت‌های ۱۶ - ۱۷ - ۳۴ - ۸۳ - ۸۸ - ۱۱۹ - ۱۲۰ - ۱۴۷ - ۱۷۶ - ۲۲۵ - ۲۲۸ - ۲۹۶ -
۳۴۵ - ۳۶۷ - ۳۹۰ - ۳۹۶ - ۴۰۹ - ۴۱۰ - ۴۴۵ - ۴۵۱ - ۴۵۹ - ۴۹۳ - ۵۰۱ - ۵۴۰ - ۵۴۲ -
۵۴۹ - ۵۵۷ - ۵۶۵ - ۵۶۸ - ۵۷۹ - ۶۰۴ - ۶۵۰ - ۶۶۲ - ۶۸۹ - ۷۱۱ - ۷۱۹ - ۷۲۹ - ۷۳۷ -
۷۵۳ - ۷۷۵ - ۹۵۵ - ۹۷۳.

مقایسه چند مورد از حکم منسوبه با کتاب تنبیه الخواطر

حکمت ۱۶ در تنبیه الخواطر: ۱ / ۱۷۵:

ثَلَاثُ مُنْجِيَاتٍ: خَشِيَةُ اللَّهِ فِي السَّيْرِ وَالْعَلَانِيَةِ، وَالِاِقْتِصَادُ (الْقَصْدُ) فِي الْفَقْرِ وَالْغِنِيِّ، وَالْعَدْلُ فِي الْعُصْبِ وَالرِّضَا.

حکمت ۸۳ در تنبیه الخواطر: ۲ / ۴۳۶:

اَكْثَرُوا مِنْ ذِكْرِ ثَلَاثَةٍ تَهْنُ عَلَيْكَ الْمَصَائِبُ: اَكْثَرُوا ذِكْرَ الْمَوْتِ وَ يَوْمَ خُرُوجِكَ مِنْ الْمَقَابِرِ وَ يَوْمَ قِيَامِكَ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ.

متن حکم منسوبه به این شکل است:

۱. نسب وی را چنین نوشته‌اند: ابوالحسین ورام بن ابی فراس بن ورام بن حمدان ... بن مالک بن حارث اشتر نخعی و جد مادری سید بن طاووس بود. (ورام: ص ۱۰)

أَكْثَرُوا ذِكْرَ الْمَوْتِ، وَيَوْمَ خُرُوجِكُمْ مِنْ قُبُورِكُمْ، وَيَوْمَ وَقُوفِكُمْ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، يَهْنُ عَلَيْكُمُ الْمُصَابُ.

حکمت ۲۲۵ در تنبیه الخواطر: ۲ / ۴۷۳:

تَعَطَّرُوا بِالِاسْتِغْفَارِ لِنَلَاةِ تَفْضُحِكُمْ رَوَائِحِ الذَّنُوبِ (لَا تَفْضُحُكُمْ رَائِحَةُ الذَّنُوبِ).

حکمت ۴۴۵ در تنبیه الخواطر: ۲ / ۶۱۹:

إِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَزِيلَ عَنْ عَبْدٍ نِعْمَةً كَانَ أَوَّلَ مَا يَغَيِّرُ مِنْهُ عَقْلَهُ.

حکمت ۵۴۹ در تنبیه الخواطر: ۲ / ۴۳۲:

الْعَادَةُ قَاهِرَاتٌ، فَمَنْ اعْتَادَ شَيْئًا فِي سِرِّهِ فَضَحَهُ فِي عِلَانِيَتِهِ وَ عِنْدَ الْمَلَأِ.

۸. عيون الحكم و المواعظ:

کافی الدین فخرالدین ابو الحسن علی بن محمد اللیثی الواسطی از اعلام امامیه در قرن ششم هجری است که مهم‌ترین اثر او کتاب «عیون الحكم و المواعظ و ذخیره المتعظ و الواعظ» است. این کتاب وسیع‌ترین مجموعه از حکمت‌های امیرمؤمنان علیه السلام است که ۱۳۶۲۸ حکمت را شامل می‌شود. (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۰)

او این حکمت‌ها را از *نهج البلاغه*، *مائه کلمه*، *دستور معالم الحكم*، *غرر الحكم*، *المناقب* (الخوارزمی) *مشور الحكم*، *الفوائد و القلائد* (اسفراینی) و کتاب *الخصال* جمع‌آوری کرده (آقابزرگ طهرانی، بی‌تا: ۱۵ / ۳۶۴) این کتاب از مصادر محمدباقر مجلسی در «بحار الانوار» است. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱ / ۱۶)^۱

۱. علامه مجلسی از این کتاب به نام «العیون و المحاسن» یاد می‌کند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱ / ۱۶) و در جای دیگر اسم صحیح آن به کار می‌برد: کتاب عیون الحكم و المواعظ لعلی بن محمد الواسطی که ما آن را العیون و المحاسن نامیده بودیم. این در حالی است که صاحب کتاب مصادر نهج البلاغه و اسانیده دو کتاب به نام عیون الحكم و المواعظ معرفی می‌کند که اولی را منسوب به شیخ علی بن محمد بن شاکر المودب اللیثی الواسطی (۴۵۷ ق) می‌داند و این کتاب را نسخه علامه مجلسی می‌داند (حسینی خطیب: ۱ / ۸۷) و کتاب دیگر را مجهول المؤلف معرفی می‌کند (همان: ۱ / ۹۵) درحالی که به گفته خود مؤلف در مقدمه و فرموده آقابزرگ طهرانی، او حکمت‌های غررالحکم و منشورالحکم و ... را هم جمع‌آوری کرده است در حالی که اینها متأخر از شاکر مؤدب بوده‌اند.

۱۰۴ حکمت از حکم المنسوبه در این کتاب موجود است که معادل ۱۰/۴ درصد و شامل حکمت‌های ذیل است:

حکمت‌های: ۴ - ۱۲ - ۳۵ - ۸۰ - ۸۲ - ۸۳ - ۱۰۹ - ۱۱۱ - ۱۱۹ - ۱۳۲ - ۱۳۴ - ۱۳۵ - ۱۳۷ -
 ۱۴۱ - ۱۵۹ - ۱۶۱ - ۱۶۲ - ۱۶۳ - ۱۶۵ - ۱۸۳ - ۱۸۸ - ۱۸۹ - ۱۹۰ - ۱۹۶ - ۲۰۱ - ۲۴۸ - ۲۶۵ -
 ۲۶۸ - ۲۷۳ - ۲۹۵ - ۳۰۰ - ۳۱۷ - ۳۵۳ - ۳۵۸ - ۴۳۷ - ۴۴۷ - ۴۴۹ - ۴۵۱ - ۴۵۶ - ۴۵۷ - ۴۶۲ -
 ۴۷۵ - ۵۰۱ - ۵۰۳ - ۵۲۹ - ۵۳۱ - ۵۵۸ - ۵۶۲ - ۵۶۵ - ۵۷۹ - ۵۸۰ - ۵۸۶ - ۵۹۳ - ۵۹۴ - ۵۹۵ -
 ۶۰۱ - ۶۰۲ - ۶۰۵ - ۶۰۸ - ۶۵۴ - ۶۵۶ - ۶۶۴ - ۷۰۹ - ۷۲۰ - ۷۳۹ - ۷۴۰ - ۷۴۲ - ۷۴۴ - ۷۴۵ -
 ۷۴۶ - ۷۴۷ - ۷۵۲ - ۷۵۴ - ۷۵۵ - ۷۵۶ - ۷۵۷ - ۷۶۹ - ۷۷۵ - ۸۰۵ - ۸۰۹ - ۸۱۳ - ۸۳۷ - ۸۷۵ -
 ۸۹۲ - ۸۹۹ - ۹۰۰ - ۹۰۱ - ۹۰۲ - ۹۱۰ - ۹۲۱ - ۹۲۷ - ۹۳۱ - ۹۳۸ - ۹۴۰ - ۹۴۱ - ۹۴۳ - ۹۴۴ -
 ۹۴۶ - ۹۴۹ - ۹۵۲ - ۹۵۹ - ۹۸۹.

مقایسه چند حکم منسوبه با کتاب عیون الحکم

حکمت ۸۰ در عیون الحکم: ص ۱۰۲:

إِيَّاكُمْ وَالْكَسَلَ؛ فَإِنَّهُ مَنْ كَسِلَ لَمْ يُؤَدِّ حَقَّ اللَّهِ تَعَالَى (لِللَّهِ حَقًّا).

حکمت ۱۳۷ در عیون الحکم: ص ۴۳۵:

مَنْ عَرَفَ الدُّنْيَا لَمْ يَخْزَنْ عَلَيَّ مَا أَصَابَهُ (لَمْ يَخْزَنْ لِلْبَلْوَى).

حکمت ۲۶۸ در عیون الحکم: ص ۴۸:

المعروفُ كَنْزٌ فَاَنْظُرْ عِنْدَ مَنْ تُودِعُهُ.

حکمت ۳۱۷ در عیون الحکم: ص ۲۶۵:

رُبَّ صَلْفٍ أَوْرَثَ تَلْفًا (رُبَّ صَلْفٍ أَدَّى إِلَيَّ تَلْفٍ).

حکمت ۵۶۲ در عیون الحکم: ص ۴۶۲:

مَنْ انْتَجَعَكَ مُؤَمَّلًا فَقَدْ أَسْلَفَكَ حُسْنَ الظَّنِّ بِكَ فَلَا تَخِيبْ ظَنَّهُ.

در حکمت‌های منسوبه این قسمت «بِكَ فَلَا تَخِيبْ ظَنَّهُ» نیامده است.

حکمت ۶۵۴ در عیون الحکم: ص ۴۶۲:

مَنْ سَرَّهُ الْغِنَى بِإِلَّا سُلْطَانٍ، وَ الْكَثْرَةَ بِإِلَّا عَشِيرَةً، فَلْيَخْرُجْ مِنْ دَلِّ مَعْصِيَةِ اللَّهِ إِلَى عِزِّ طَاعَتِهِ؛
فَإِنَّهُ وَاجِدٌ ذَلِكَ كُلَّهُ.

۹. روضه الواعظین

ابوعلی محمد بن علی بن احمد بن علی فارسی معروف به ابن فارسی یا محمد بن حسن بن فتال فارسی (۵۰۸ م) از مشایخ ابن شهر آشوب و از علمای قرن ششم هجری است. ابن فتال از شیخ طوسی و سید مرتضی روایت کرده است. (قمی، ۱۳۷۹: ۲۲۸) او صاحب کتاب «التنویر» در تفسیر و «روضه الواعظین» و «بصیره المتعظین» است. (آقابزرگ طهرانی، بی تا: ۱۱ / ۳۰۵) در کتاب «روضه الواعظین» حکمت‌هایی از امیرمؤمنان علیه السلام آمده است. این کتاب به شکل مجالس متعدد مرتب شده و فهرست مجالس آن در آخر کتاب آمده است.

منبع ۱۳ حکمت از حکم منسوبه در این کتاب موجود است که معادل ۱/۳ درصد و شامل حکمت‌های ذیل است:

حکمت‌های: ۴ - ۳۳ - ۷۷ - ۱۰۵ - ۱۹۷ - ۵۲۴ - ۵۴۲ - ۵۷۲ - ۶۰۶ - ۶۲۶ - ۶۵۶ - ۶۵۷ - ۸۹۲

مقایسه چند مورد از حکم منسوبه با کتاب روضه الواعظین

حکمت ۳۳، قسمت سوم در روضه الواعظین: ص ۴۹۸:

وَلَا يَزُولُ قَدَمُ ابْنِ آدَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَتَّى يَسْأَلَ عَنْ عَمْرِهِ فِيمَا أَفْنَاهُ، وَعَنْ شَبَابِهِ فِيمَا أَبْلَاهُ، وَعَنْ مَالِهِ مِنْ أَيْنَ اكْتَسَبَهُ، وَفِيمَا أَنْفَقَهُ وَعَنْ حَبْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ، (وَعَمَّا عَمِلَ فِيمَا عَلِمَ!).

حکمت ۱۰۵ در روضه الواعظین: ص ۴۷۶:

إِذَا أَتَى عَلِيَّ الْعَبْدَ أَرْبَعُونَ سَنَةً (مَنْ أَتَى عَلَيْهِ الْأَرْبَعُونَ مِنَ السِّنِينَ) قِيلَ لَهُ: خُذْ حَذْرَكَ (مِنْ حُلُولِ الْمَقْدُورِ) فَإِنَّكَ غَيْرُ مَعْدُورٍ وَ لَيْسَ ابْنُ (أَبْنَاءِ) الْأَرْبَعِينَ سَنَةً أَحَقَّ (بِأَحَقِّ) بِالْعَذْرِ (بِالْحَذْرِ) مِنْ ابْنِ (أَبْنَاءِ) الْعِشْرِينَ سَنَتَيْنِ؛ فَإِنَّ الَّذِي يَطْلُبُهُمَا (طَالِبُهُمَا) وَاحِدٌ، وَ لَيْسَ عَنْهُمَا (عَنِ الطَّلَبِ) بِرَاقِدٍ؛ (وَهُوَ الْمَوْتُ)؛ فَاعْمَلْ لِإِمَامِكَ (لَمَّا أَمَّاكَ) مِنَ الْهَوْلِ، وَدَعْ عَنْكَ فَضُولَ (زُخْرَفِ) الْقَوْلِ.

حکمت ۸۹۲ در روضه الواعظین: ص ۴۶۶:

يُنَسِّ الزَّادُ إِلَى الْمَعَادِ. الْعُدْوَانُ عَلَى الْعِبَادِ.

ابوعثمان عمرو بن بحر بن محبوب کنانی لیبی مشهور به جاحظ (۲۵۵ ق) یکی از بزرگترین ادیبان عرب، نحوی، لغوی، متکلم، فیلسوف، شاعر، جامع علوم اسلامی و علم پیشینیان است او افزون بر فنون ادبی اکثر کتب فلاسفه را نیز مطالعه کرده است (مدرس، ۱۳۷۹: ۱ / ۳۷۷) در مورد او گفته شده: حریص‌ترین افراد در یادگیری علم سه نفر بوده‌اند ... که یکی از آنها جاحظ است. (ابن ندیم، ۱۳۹۱: ۲۰۸) جاحظ صاحب تألیفات زیادی است از جمله: *اخلاق الملوک، الابصار، البخلاء، البیان والتبیین، سحر البیان*، و ... که مشهورترین آنها *مائه کلمه* از سخنان امیرمؤمنان است که پس از وی جمعی از بزرگان علم و ادب آن را به نظم کشیده و شرح کردند. (دلشاد تهرانی، ۱۳۶۳: ۹۹) جاحظ کتاب «*البیان و التبیین*» خود را در اواخر عمرش تألیف کرد. این کتاب از جایگاه رفیعی برخوردار است. مسعودی در مورد جاحظ می‌گوید: او کتاب‌های خوبی دارد که *البیان و التبیین* بهترین آنها است؛ زیرا بین نظم و نثر و غرر اشعار و اخبار حسن ... را جمع نموده است.

این کتاب دارای سه بخش مجزا از هم است که نویسنده در هر بخش از آیات قرآن و احادیث قدسی و امثال بلیغ و اشعار لطیف و قصه‌های جالب که به جان می‌نشیند، استفاده کرده است. (جاحظ، ۱۴۰۲: ۷)

۹ حکمت از حکم منسوبه در کتاب *مائه کلمه* و ۴۷ حکمت آن در کتاب *البیان و التبیین* موجود است که در مجموع شامل ۵۶ حکمت (۵/۶ درصد) و شامل حکمت‌های ذیل است:

حکمت‌های: ۳۰۳ - ۳۳۹ - ۷۳۹ - ۷۴۳ - ۹۰۰ - ۹۰۲ - ۹۰۸ - ۹۲۸ - ۹۵۲؛ در *مائه کلمه*: ۱ - ۱۴ - ۳۳ - ۹۱ - ۱۷۶ - ۱۹۳ - ۲۳۰ - ۲۵۷ - ۲۵۸ - ۲۵۹ - ۲۶۰ - ۲۶۱ - ۲۶۳ - ۲۶۴ - ۲۷۹ - ۲۸۰ - ۲۸۱ - ۲۸۲ - ۲۸۳ - ۲۹۶ - ۳۰۵ - ۳۴۱ - ۳۴۴ - ۴۲۵ - ۴۵۳ - ۵۳۰ - ۵۳۳ - ۵۴۰ - ۶۰۵ - ۶۰۹ - ۶۱۰ - ۶۱۱ - ۶۱۲ - ۶۱۳ - ۶۱۴ - ۶۱۸ - ۶۷۹ - ۷۰۹ - ۴۱۰ - ۷۱۱ - ۷۱۷ - ۷۱۹ - ۷۸۷ - ۷۷۷ - ۸۳۷ - ۸۷۵ - ۸۸۷. در *البیان و التبیین*

مقایسه چند مورد از حکم منسوبه با کتاب *البیان و التبیین*

حکمت ۲۵۸ در *البیان و التبیین*: ص ۱۴۴:

أَشْكُرُ لِمَنْ أَنْعَمَ عَلَيْكَ وَأَنْعَمَ عَلَيَّ مَنْ شَكَرَكَ.

حکمت ۲۸۲ در *البیان و التبیین*: ص ۲۶۵:

أَمْرَانِ لَا يَنْفَكَانِ مِنَ الْكَذِبِ: كَثْرَةُ الْمَوَاعِيدِ، وَشِدَّةُ الْاِعْتِنَانِ.

حکمت ۳۰۵ در البیان و التبیین: ص ۳۵۶:

إِنَّ الدِّينَ مَجْمَعٌ بِكُلِّ هَمٍّ بِاللَّيْلِ وَ دُلٌّ بِالنَّهَارِ وَرَايَهُ اللهُ فِي أَرْضِهِ فَإِذَا أَرَادَ اللهُ أَنْ يَذِلَّ عَبْدًا
جَعَلَهُ طَوْقًا فِي عُنُقِهِ.

متن حکم منسوبه چنین است:

الدِّينُ غُلُّ اللهِ فِي أَرْضِهِ، إِذَا أَرَادَ أَنْ يَذِلَّ عَبْدًا جَعَلَهُ فِي عُنُقِهِ.

حکمت ۵۴۰ در البیان و التبیین: ص ۲۴۷:

كَأَنَّكَ بِالدُّنْيَا لَمْ تَكُنْ، (وَكَأَنَّكَ) بِالْآخِرَةِ لَمْ تَزَلْ.

حکمت ۶۷۹ در البیان و التبیین: ص ۴۵۴:

تَنْظُرُ (انظُر) مَا عِنْدَكَ فَلَا تَضَعُهُ إِلَّا فِي حَقِّهِ وَمَا لَيْسَ عِنْدَكَ (وَمَا عِنْدَ غَيْرِكَ) فَلَا تَأْخُذْهُ إِلَّا بِحَقِّهِ.

۱۱. عیون الاخبار

ابومحمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه کوفی دینوری (۲۷۶ ق) متولد کوفه و به دینوری مشهور است؛ زیرا وی قاضی دینور (شهری در بلاد الجبل) بوده است. او عالم به زبان، نحو، غریب القرآن، شعر و فقه بوده است. (قمی، ۱۳۷۹: ۲۲۸) او صاحب کتاب معارف و ادب الکاتب است، فاضلی ثقه و ساکن بغداد بوده و از اسحاق بن راهویه و ابواسحاق ابراهیم بن سفیان و ابو حاتم سجستانی استماع حدیث داشته و پسرش احمد و ابن درستویه فارسی از او روایت کرده‌اند. (ابن خلکان، بی تا: ۳ / ۴۲)

عیون الاخبار خود شامل ۱۰ کتاب است: کتاب السلطان، کتاب الحرب، کتاب السؤدود، کتاب الطبائع، کتاب العلم، کتاب الزهد، کتاب الاخوان، کتاب الحوائج، کتاب الطعام و کتاب النساء. (ابن ندیم، بی تا: ۸۶)

۶۵ حکمت از حکم منسوبه در عیون الاخبار است که معادل ۵/۶ درصد و شامل حکمت‌های ذیل است:

- حکمت‌های: ۳۶ - ۸۵ - ۱۱۸ - ۱۲۳ - ۲۳۰ - ۲۵۶ - ۲۵۹ - ۲۶۳ - ۲۸۱ - *۲۹۵ - ۳۰۴ - ۳۰۵ -
 ۳۱۲ - ۳۳۱ - ۳۳۴ - ۳۴۹ - ۳۷۴ - ۳۸۹ - ۳۹۹ - ۴۰۱ - ۴۰۲ - ۴۰۳ - ۴۰۴ - ۴۰۵ - ۴۲۱ - ۴۵۰ -
 ۵۸۴ - ۵۰۳ - ۵۳۲ - ۵۷۷ - ۵۸۰ - ۵۸۲ - ۵۸۶ - ۵۹۲ - ۵۹۳ - ۵۹۴ - ۶۰۲ - ۶۰۸ - ۶۳۸ - ۶۴۲ -
 ۶۸۶ - ۶۹۴ - ۶۹۷ - ۷۰۰ - ۷۱۰ - ۷۱۱ - ۷۱۳ - ۷۱۶ - ۷۲۴ - ۷۲۵ - ۷۴۲ - ۷۷۳ - ۷۷۵ - ۷۸۷ -
 ۷۸۸ - ۷۹۰ - ۸۲۸ - ۸۳۷ - ۸۵۰ - ۸۸۶ - ۸۸۷ - ۹۸۶ - ۹۹۳.

ما احسنَ الايمانَ يزينه العلمُ وما احسنَ العلمَ يزينه العملُ، وما احسنَ العملَ يزينه الرفقُ!

متن حکم منسوبه به این شکل است:

أُسْكُتْ وَاسْتُرْتُسَلَّمْ. وما أحسنَ العلمَ يزينه العملُ، وما أحسنَ ...

حکمت ۳۰۴ در عیون الاخبار: ۱ / ۳۳۶:

ذُو الْهَمَّةِ (وَ) إِنْ حَظَّ فَنَفْسُهُ (نَفْسُهُ) تَأْيِي (يَأْيِي) إِلَّا عُلوًّا، كَالشُّعْلَةِ مِنَ النَّارِ يَصَوِّبُهَا (يَخْفِيهَا) صَاحِبُهَا، وَتَأْيِي إِلَّا أَرْتِفَاعًا.

حکمت ۳۴۹ در عیون الاخبار: ۱ / ۳۸۹:

عَجَبًا لِمَنْ قِيلَ فِيهِ الْخَيْرُ وَلَيْسَ فِيهِ كَيْفٌ يَفْرَحُ! (وَعَجَبًا) لِمَنْ قِيلَ فِيهِ الشَّرُّ وَلَيْسَ فِيهِ كَيْفٌ يَغْضِبُ!

حکمت ۵۸۰ در عیون الاخبار: ۲ / ۳۸۱:

لَا تَكُنْ يَا بَنِي مِمْنٍ... تَغْلِيْبُهُ نَفْسُهُ عَلَيَّ مَا يَطْنُ، وَلَا يَغْلِيْبُهَا عَلَيَّ مَا يَسْتَيْقِنُ.

حکمت ۷۱۶ در عیون الاخبار: ۲ / ۳۵۶:

(كَمَا) تَرَكَ لَكُمْ الْمُلُوكُ الْحُكْمَهُ (وَالْعِلْمَ) فَاتْرُكُوا لَهُمُ الدُّنْيَا.

۱۲. شعب الايمان

ابوبکر احمد بن حسين بن علي بن عبدالله بن موسى بيهقي خسروجردي فقيه شافعي (۴۴۸ ق)، حافظ کبير و یکی از بزرگترین علمای زمان خود در فنون مختلف بوده است که در علم حدیث دارای شهرت است. وی برای استماع حدیث به شهرهای عراق، الجبال و حجاز سفر کرد. حافظ بیهقی با تسلط علمی خویش به تألیف کتب زیادی همت گماشت تا آنجا که در مورد او گفته شده تصانیفش به هزار جزء می‌رسد. او نخستین کسی است که به جمع‌آوری متون امام شافعی اقدام کرد و آن‌ها را در ده جلد گرد آورد. (ابن خلکان، بی‌تا: ۱ / ۷۷) مشهورترین مؤلفات او: السنن الکبیر، السنن الصغیر،

دلایل النبوه، السنن و الآثار، شعب الایمان، مناقب شافعی و مناقب ابن حنبل است. کتاب شعب الایمان او از مهم‌ترین کتب موسوعه در اسانید و طرق حدیثی است.
 ۳۳ حکمت از حکمت‌های منسوبه در این کتاب موجود است که معادل ۳/۳ درصد و شامل حکمت‌های ذیل است:

حکمت‌های: ۱۰ - ۱۶ - ۳۱ - ۳۲ - ۳۳ - ۹۵ - ۹۶ - ۱۲۳ - ۱۸۸ - ۲۱۷ - ۳۸۶ - ۴۹۶ - ۵۳۶ - ۵۴۲ - ۵۷۱ - ۵۹۰ - ۶۱۱ - ۶۲۰ - ۶۶۸ - ۶۸۶ - ۶۸۸ - ۶۸۹ - ۷۰۹ - ۷۱۹ - ۷۲۲ - ۷۲۶ - ۷۳۲ - ۷۴۳ - ۸۲۸ - ۸۹۳ - ۹۵۵ - ۹۸۳.

مقایسه چند مورد از حکم منسوبه با کتاب شعب الایمان

حکمت ۳۱ در شعب الایمان: ۳۴۲ / ۶:

مَنْ كَثُرَ هُمُهُ سَقَمَ بَدَنُهُ، وَ مَنْ سَاءَ خُلُقُهُ عَدَبَ نَفْسَهُ، وَ مَنْ لَاحَى الرَّجَالَ سَقَطَتْ مُرُوَّتُهُ، وَ ذَهَبَتْ كِرَامَتُهُ؛ إِنَّ مِنْ أَفْضَلِ (وَ أَفْضَلِ) إِيْمَانِ الْمَرْءِ (العُبدِ) أَنْ يَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ مَعَهُ حَيْثُ كَانَ.

حکمت ۴۹۶ در شعب الایمان: ۲۱۱ / ۴:

مَنْ أَظْهَرَ شُكْرَكَ فِيمَا لَمْ تَأْتِهِ (تَأْتِ) إِلَيْهِ، فَاحْذَرُ أَنْ يَكْفُرَ (كَ) فِيمَا أَتَيْتَ (أَسَدَيْتَ) إِلَيْهِ.

حکمت ۵۳۶ در شعب الایمان: ۳۹۷ / ۴:

مَنْ أَخَذَ (طَلَبَ) عِزًّا بِغَيْرِ حَقِّ (يُظْلِمُ وَيَاطِلُ) أَوْرَثَهُ اللَّهُ ذُلًّا بِحَقِّ (بِإِنْصَافٍ وَحَقِّ).

۱۳. مجمع الامثال

ابوالفضل احمد بن محمد بن احمد بن ابراهيم ميدانی نیشابوری (۵۱۸ ق) ادیب، فاضل و آشنا به زبان بوده است. او فن عربی را به‌خوبی آموخت و بر زبان و امثال عرب تسلط یافت. وی دارای تصانیف مفیدی است، از جمله آنها کتاب مجمع الامثال است که در نوع خود بی‌نظیر است. کتاب مجمع الامثال شامل بیش از ۶۰۰۰ ضرب المثل است که به ترتیب حروف معجم مرتب شده است. وی برای هر ضرب المثلی لغت، اعراب، قصص و انساب مربوط به آن را آورده است. (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲: ۲ / ۱۵۹۷)

۳۳ حکمت از حکم منسوبه در این کتاب آمده است و معادل ۳/۳ درصد و شامل حکمت‌های ذیل است:

حکمت‌های: ۱۶۵ - ۲۴۵ - ۲۴۷ - ۳۳۴ - ۳۶۴ - ۴۲۵ - ۴۳۷ - ۴۶۱ - ۴۷۷ - ۴۷۹ - ۴۸۵ -
 ۴۹۶ - ۴۹۷ - ۵۰۱ - ۵۱۴ - ۵۲۵ - ۵۲۶ - ۵۲۹ - ۶۱۶ - ۶۹۷ - ۷۰۸ - ۷۰۹ - ۷۴۲ - ۷۶۹ - ۷۷۵ -
 ۷۷۷ - ۷۸۶ - ۸۳۱ - ۹۰۹ - ۹۱۵ - ۹۱۶ - ۹۱۸ - ۹۵۹.

مقایسه چند مورد از حکم منسوبه با کتاب مجمع الامثال

حکمت ۱۶۵ در مجمع الامثال: ۲ / ۲۱۰:

لَيْسَ فِي الْبَرْقِ اللَّامِعِ (الْخَاطِطِ) مُسْتَمْتَعٌ لِمَنْ يَخُوضُ فِي الظُّلْمَةِ.

حکمت ۴۲۵ در مجمع الامثال: ۲ / ۴۲۵:

أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِمَّا أَمْلِكُ، وَأَسْتَضِلُّهُ فِيْمَا لِأَمْلِكُ.

حکمت ۴۸۵ در مجمع الامثال: ۲ / ۴۲۶:

لَا يَنْبَغِي لِلْعَاقِلِ أَنْ يَرْضَى لِنَفْسِهِ (أَنْ يَكُونَ) إِلَّا فِي إِخْدَى مَنْزِلَتَيْنِ: إِمَّا فِي الْغَايَةِ الْقُصْوَى مِنْ
 طَلَبِ (مَطَالِبِ) الدُّنْيَا أَوْ يَكُونَ (وَأِمَّا فِي) الْغَايَةِ الْقُصْوَى مِنْ التَّرْكِ لَهَا.

حکمت ۵۲۶ در مجمع الامثال: ۲ / ۱۷۸:

مَنْ فَسَدَتْ بِطَانَتُهُ كَانَ كَمَنْ غَصَّ بِالْمَاءِ، (فَإِنَّهُ لَوْ غَصَّ بِغَيْرِهِ لَأَسَاغَ الْمَاءُ غَصَّتَهُ).

۱۴. ربیع الابرار و نصوص الاخبار

ابوالقاسم محمود بن عمر بن محمد خوارزمی استاد فن بلاغت و ملقب به جارالله است به این خاطر که مدتی مجاورت مکه را اختیار کرده بود. زمخشری مصنفات زیادی دارد که مشهورترین آنها *الکشاف عن حقائق التنزیل* است (قمی، ۱۳۷۹: ۲۰۳) که در سال ۵۲۸ تألیف شده است. (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲: ۲ / ۱۴۷۵) کتاب *ربیع الابرار و نصوص الاخبار* در علم محاضرات از دیگر کتب زمخشری است که محی الدین محمد بن خطیب قاسم آن را با نام *روض الاخبار* مختصر نموده است. (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲: ۱ / ۸۳۲)

۱۳۴ حکمت از حکم منسوبه در این کتاب موجود است و معادل ۱۳/۴ درصد و شامل حکمت‌های ذیل است:

حکمت‌های: ۱ - ۱۲ - ۱۴ - ۳۶ - ۴۲ - ۷۹ - ۸۹ - ۹۹ - ۱۱۱ - ۱۲۴ - ۱۴۰ - ۱۵۷ - ۱۶۰ -

۱۷۳ - ۱۷۴ - ۱۸۳ - ۲۱۷ - ۲۵۶ - ۲۵۸ - ۲۵۹ - ۲۸۲ - ۲۹۶ - ۳۰۱ - ۳۰۵ - ۳۰۹ - ۳۲۳ - ۳۲۵ -
 ۳۳۵ - ۳۳۶ - ۳۳۷ - ۳۴۹ - ۳۵۱ - ۳۵۷ - ۳۵۹ - ۳۶۶ - ۳۶۷ - ۳۷۱ - ۳۷۵ - ۳۸۷ - ۳۹۶ - ۳۹۹ -
 ۴۰۴ - ۴۰۵ - ۴۰۹ - ۴۲۳ - ۴۲۹ - ۴۳۱ - ۴۵۱ - ۴۵۶ - ۴۶۱ - ۴۶۶ - ۴۷۵ - ۴۷۷ - ۵۰۳ - ۵۳۱ -
 ۵۳۴ - ۵۴۷ - ۵۴۹ - ۵۵۲ - ۵۵۴ - ۵۵۵ - ۵۵۶ - ۵۵۸ - ۵۵۹ - ۵۶۵ - ۵۶۹ - ۵۷۲ - ۵۷۹ - ۵۸۶ -
 ۵۸۹ - ۵۹۴ - ۵۹۵ - ۵۹۶ - ۵۹۷ - ۶۰۲ - ۶۰۴ - ۶۰۵ - ۶۰۸ - ۶۱۱ - ۶۱۳ - ۶۱۹ - ۶۲۲ - ۶۲۸ -
 ۶۳۰ - ۶۳۱ - ۶۳۲ - ۶۸۳ - ۶۸۵ - ۶۸۶ - ۷۰۸ - ۷۰۹ - ۷۱۰ - ۷۱۲ - ۷۱۷ - ۷۲۴ - ۷۲۹ - ۷۶۳ -
 ۷۶۷ - ۷۶۹ - ۷۷۲ - ۷۷۳ - ۷۸۵ - ۸۰۵ - ۸۱۲ - ۸۲۳ - ۸۲۵ - ۸۳۷ - ۸۳۹ - ۸۴۲ - ۸۵۰ - ۸۵۷ -
 ۸۸۲ - ۸۸۳ - ۸۸۷ - ۸۸۸ - ۸۹۲ - ۹۱۰ - ۹۱۹ - ۹۵۱ - ۹۵۵ - ۹۵۷ - ۹۵۹ - ۹۷۰ - ۹۷۲ - ۹۷۳ -
 ۹۷۸ - ۹۸۳ - ۹۸۴ - ۹۸۶ - ۹۸۷ - ۹۸۹ - ۹۹۰ - ۹۹۳ - ۹۹۵.

مقایسه بخشی از حکم منسوبه با کتاب ربیع الابرار

حکمت ۱۴۰ در ربیع الابرار: ۱ / ۴۹:

الدُّنْيَا جَمَّةُ الْمَصَائِبِ، مُرَّةُ الْمَشَارِبِ، لَا تُتَمَتَّعُ صَاحِبًا بِصَاحِبٍ.

حکمت ۳۲۵ در ربیع الابرار: ۲ / ۱۳۴:

مَا أَحْتَكَّ رَجُلٌ (أَحَدٌ) قَطُّ إِلَّا أَحَبَّ الْخُلُوهَ (وَالْعُرْلَةَ).

حکمت ۴۰۹ در ربیع الابرار: ۴ / ۱۵۲:

سِتْرُ مَا عَايَنْتَ أَحْسَنُ مِنْ إِشَاعِهِ مَا ظَنَنْتَ.

حکمت ۵۰۳ در ربیع الابرار: ۳ / ۳۵۴:

(الَّذِينَ رَقُّوا) فَلَا تُبَدِّلُ رِقَّتَكَ لِمَنْ لَا يَعْرِفُ حَقِّكَ.

حکمت ۶۰۸ در ربیع الابرار: ۵ / ۲۷۷:

إِذَا قَصُرَتْ يَدُكَ عَنِ الْمُكَافَأَةِ، فَلْيُطِّلْ لِسَانَكَ بِالشُّكْرِ.

۱۵. التذکره الحمدونیه

کافی الکفاه المعالی محمد بن حسن بغدادی (۵۶۲ م) کاتب مجموعه لطیف و بزرگی است که از بهترین مجموعه‌هایی است که در آن تاریخ، ادب، شعر و نوادر گرد آمده است و بعد از او چنین

مجموعه‌ای نوشته نشده است. محمود بن یحیی شیبانی آن را خلاصه کرده و نام آن را *منتخب الفنون من تذکره ابن حمدون* نامیده است. (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲: ۱ / ۳۸۲) ابن حمدون در این کتاب هر بابی را با دعا و حدیث نبوی شروع می‌کند و به‌خاطر تمایلی که به تشیع داشته سخنان امام علی علیه السلام و عترت پیامبر صلی الله علیه و آله را بر سایر صحابه مقدم می‌دارد. (ابن حمدون، ۱۹۹۶: ۱۲ - ۹) این امر سبب خشم خلیفه شد و تا زمان مرگ در زندان بود و در مقابر قریش به خاک سپرده شد.

۱۴۸ حکمت از حکم منسوبه در این کتاب موجود است که معادل ۱۴/۸ درصد و شامل

حکمت‌های ذیل است:

حکمت‌های: ۱۶ - ۳۳ - ۴۲ - ۵۸ - ۸۵ - ۱۰۲ - ۱۱۱ - ۱۲۳ - ۱۲۵ - ۱۴۵ - ۱۴۶ - ۱۵۸ -
 ۱۶۰ - ۱۶۷ - ۱۷۳ - ۱۸۳ - ۱۸۵ - ۱۸۹ - ۱۹۰ - ۱۹۳ - ۱۹۵ - ۱۹۸ - ۲۱۲ - ۲۱۴ - ۲۱۵ - ۲۴۵ -
 ۲۴۶ - ۲۴۷ - ۲۵۵ - ۲۶۳ - ۲۸۱ - ۲۸۲ - ۲۸۴ - ۲۹۱ - ۲۹۲ - ۲۹۳ - ۲۹۴ - ۳۰۵ - ۳۰۶ - ۳۰۹ -
 ۳۱۱ - ۳۱۵ - ۳۱۸ - ۳۲۰ - ۳۲۴ - ۳۲۵ - ۳۵ - ۳۵۵ - ۳۵۷ - ۳۵۹ - ۳۶۱ - ۳۶۲ - ۳۶۴ - ۳۶۶ -
 ۳۷۵ - ۳۷۷ - ۳۸۷ - ۳۸۹ - ۴۰۳ - ۴۰۴ - ۴۰۵ - ۴۰۸ - ۴۱۲ - ۴۱۸ - ۴۲۰ - ۴۲۷ - ۴۲۹ - ۴۴۱ -
 ۴۴۲ - ۴۴۴ - ۴۴۹ - ۴۵۱ - ۴۵۴ - ۴۶۶ - ۵۰۰ - ۵۰۵ - ۵۰۶ - ۵۱۰ - ۵۲۶ - ۵۲۹ - ۵۳۰ - ۵۳۱ -
 ۵۳۶ - ۵۴۰ - ۵۴۶ - ۵۵۸ - ۵۷۹ - ۵۸۰ - ۵۸۶ - ۵۸۷ - ۵۹۴ - ۶۰۱ - ۶۰۵ - ۶۰۷ - ۶۰۸ - ۶۱۱ -
 ۶۳۸ - ۶۴۲ - ۶۴۵ - ۶۵۳ - ۶۷۹ - ۶۸۲ - ۶۸۴ - ۶۸۵ - ۶۸۶ - ۶۸۷ - ۶۹۷ - ۷۰۹ - ۷۱۹ - ۷۳۷ -
 ۷۳۸ - ۷۳۹ - ۷۴۰ - ۷۴۱ - ۷۴۲ - ۷۴۷ - ۷۴۸ - ۷۵۳ - ۷۶۱ - ۷۷۵ - ۷۷۸ - ۷۸۰ - ۷۸۸ - ۸۱۸ -
 ۸۲۸ - ۸۳۸ - ۸۳۹ - ۸۴۴ - ۸۹۲ - ۹۰۰ - ۹۱۲ - ۹۱۳ - ۹۱۵ - ۹۲۴ - ۹۳۰ - ۹۳۱ - ۹۴۰ - ۹۴۳ -
 ۹۴۳ - ۹۴۴ - ۹۴۵ - ۹۴۸ - ۹۵۷ - ۹۶۳ - ۹۶۵ - ۹۸۶.

مقایسه برخی از حکم منسوبه با کتاب *التذکره الحمدونیه*

حکمت ۱۶ در *التذکره الحمدونیه*: ۱ / ۴۶:

ثُلَاثُ مُنْجِيَاتٍ: خَشِيَةُ اللَّهِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ، وَالْقَصْدُ فِي الْفَقْرِ وَالْغِنَى، وَالْعَدْلُ فِي الْعَضَبِ
 وَالرِّضَا.

حکمت ۱۰۲ در *التذکره الحمدونیه*: ۱ / ۸۷:

لَا تَجْبُرُوا (لَا تَقْسِرُوا) أَوْلَادَكُمْ عَلَى آدَابِكُمْ، فَإِنَّهُمْ مَخْلُوقُونَ لِمَا نِ غَيْرِ- زَمَانِكُمْ.

حکمت ۲۱۲ در *التذکره الحمدونیه*: ۱ / ۳۰۷:

الْمَلِكُ كَالْبَحْرِ (كَالْتَهْرِ الْعَظِيمِ)، تَسْتَمِدُّ مِنْهُ الْأَنْهَارُ (الْجَدَائِلُ)، فَإِنْ كَانَ عَذْبًا عَذْبَتْ، وَإِنْ كَانَ مِلْحًا مَلَحَتْ.

حکمت ۳۰۶ در التذکره الحمدونیه: ۳ / ۲۴۷:

الْعَاقِلُ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَتْبَعَهَا (حِكْمَةً وَ) مَثَلًا، وَالْأَحْمَقُ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَتْبَعَهَا - حَلْفًا.

حکمت ۸۲۸ در التذکره الحمدونیه: ۲ / ۳۲۳ و ۱ / ۲۴۳:

الْوَحْدَةُ خَيْرٌ مِنْ جَلِيسِ (رَفِيقِ) السُّوءِ.

۱۶. تاریخ مدینه و دمشق

الحافظ ابوالقاسم علی بن ابی محمد الحسن بن هبیه الله (۵۷۱ ق) معروف به ابن عساکر ملقب به ثقه الدین، از محدثان شام و از اعیان فقهای شافعی و در علم حدیث دارای شهرت است. (ابن خلکان، بی تا: ۱ / ۳۲۶) او به حافظ کبیر موصوف و از کثرت فتانت و حدت ذهن و ذکاوت به «شعله نار» هم متصف بوده است. بعد از تکمیل مقدمات علمی، برای استماع حدیث و تکمیل مراتب علمی به عراق عرب و عجم و نواحی خراسان مسافرت‌ها کرد و در اصفهان و خراسان به نشر احادیث نبوی پرداخت. (مدرس، ۱۳۷۹: ۸ / ۱۱۳) ابن عساکر صاحب کتاب‌های تاریخ دمشق، الاربعین الطوال، الاشراف علی معرفه الاطراف، الامالی فی الحدیث و ... است. (همان)

بزرگ‌ترین کتابی که در زمینه تاریخ دمشق نوشته شده از ابن عساکر است که یکی از بزرگترین فرهنگ‌نامه‌های تاریخی و شرح حال اعیان و روات و مرویات آنها به سبک تاریخ بغداد خطیب بغدادی است، با این تفاوت که از تاریخ بغداد حجیم‌تر است. (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲:

۱ / ۲۹۴)

۴۵ حکمت از حکم منسوبه در این کتاب آمده است که معادل ۴/۵ درصد و شامل حکمت‌های

ذیل است:

حکمت‌های: ۸۵ - ۹۷ - ۱۱۹ - ۱۷۳ - ۱۹۸ - ۲۲۲ - ۲۵۸ - ۳۸۷ - ۳۹۰ - ۴۱۱ - ۴۴۷ - ۴۷۶ -
۴۸۸ - ۴۹۶ - ۵۰۰ - ۵۱۰ - ۵۲۶ - ۵۳۶ - ۵۴۰ - ۵۴۵ - ۵۶۵ - ۵۸۶ - ۵۹۰ - ۶۱۶ - ۶۱۹ - ۶۳۲ -
۶۳۸ - ۶۷۹ - ۶۸۶ - ۶۸۸ - ۶۸۹ - ۷۰۸ - ۷۱۲ - ۷۱۶ - ۷۱۹ - ۷۲۰ - ۷۲۲ - ۷۲۸ - ۷۷۲ - ۷۹۰ -
۸۴۶ - ۸۵۱ - ۸۸۷ - ۸۹۲ - ۹۹۳.

مقایسه مواردی از حکم منسوبه با کتاب تاریخ مدینه دمشق

حکمت ۳۸۷ در تاریخ مدینه دمشق: ۳۰۱ / ۶۱:

مَا السَّيْفُ الصَّارِمُ فِي كَفِّ الشَّجَاعِ بِأَعَزِّ (لَهُ) مِنَ الصَّدَقِ.

حکمت ۵۶۵ در تاریخ مدینه دمشق: ۲۴۴ / ۶۷:

مَنْ كَانَتْ الدُّنْيَا اكْبَرَ هَمِّهِ (هَمَّهُ) طَالَ (كُتْرُ) فِي الْقِيَامَةِ عَمُّهُ.

حکمت ۵۹۰ در تاریخ مدینه دمشق: ۴۱۲ / ۵۱:

إِذَا أَخْطَأَتْكَ الصَّنِيعَةُ إِلَيَّ مَنْ يَنْتَقِي اللَّهَ فَاصْنَعَهَا إِلَيَّ مَنْ يَنْتَقِي الْعَارَ.

حکمت ۶۸۸ در تاریخ مدینه دمشق: ۴۲۷ / ۵۸:

فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا غَنِي بَكَ (يَا بَنَ أَدَمَ) لَيْسَ بَكَ غَنَاءٌ عَنْ نَصِيْبِكَ مِنَ الدُّنْيَا، وَأَنْتَ إِلَيَّ نَصِيْبِكَ مِنَ الْآخِرَةِ أَفْقَرُ.

نتیجه

با بررسی‌های انجام شده در این تحقیق نتیجه می‌شود که از ۹۸۸ حکمت منسوب به امام علی علیه السلام در شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید حدود ۵۷۰ مورد از آنها در کتب متقدم معتبر شیعه، کتب اهل سنت، کتاب‌های اخلاقی و تاریخی و ... آمده است. می‌توان گفت اعتبار این حکمت‌ها در حدود اعتبار سایر روایاتی است که در کتب حدیث با سلسله سند نقل شده است. البته به لحاظ حدیث‌شناسی این حکمت‌ها نیز مشمول یکی از عناوین صحیح، حسن، موثق و ضعیف است.

منابع و مآخذ

- نهج البلاغه، گردآوری سید رضی، ترجمه دشتی، قم، مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام.
- آقازرنگ طهرانی، بی تا، الذریعه، بیروت، لبنان، دار الأضواء، چ دوم.
- ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۶ م، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار احیاء الکتب العربیه.
- ابن حمدون، محمد بن حسن، ۱۹۹۶ م، التذکره الحمدونیه، تحقیق احسان عباس و بکر عباس، بیروت، دار صادر.

- ابن خلکان، شمس الدین احمد، بی تا، *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان*، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار الثقافة.
- حرانی، حسن بن علی ... بن شعبه، ۱۳۹۸ ق.، *تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله*، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، کتابفروشی اسلامیة.
- ابن عساکر، علی بن حسن، ۱۴۱۵، *تاریخ مدینه دمشق*، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۰۵ ق، *لسان العرب*، قم، ادب حوزه.
- ابن ندیم بغدادی، ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب، ۱۳۹۱ ق / ۱۹۷۱ م، *فهرست ابن ندیم*، تحقیق رضاتجرد، تهران، دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲، *معجم مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق ندیم مرعشی، المكتبة المرتضویة لإحياء آثار الجعفریة.
- خوئی، سید ابوالقاسم، ۱۴۱۳ ق / ۱۹۹۲ م، *معجم رجال الحدیث*، بی جا، چ پنجم.
- بیهقی، احمد بن حسین، بی تا، *شعب الایمان*، تحقیق ابو هاجر محمد السعید بن بسیونی زغلولی، بی جا.
- بلاذری، احمد بن یحیی، بی تا، *انساب الاشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زر کلی، بیروت، لبنان، دار الفکر.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد، بی تا، *غرر الحکم و درر الکلم*، ترجمه محمدعلی انصاری، تهران.
- جاحظ، ۱۳۴۵ ق / ۱۹۲۶ م، *البیان و التبین*، بی جا، المطبعة التجاریه الکبری، چ اول.
- حاجی خلیفه، ۱۴۰۲ ق / ۱۹۸۲ م، *کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون*، بیروت، دار الفکر.
- حرعاملی، ۱۴۱۴ ق، و *سایل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البیت علیهم السلام، چ دوم.
- حسینی خطیب، سید عبدالزهراء، ۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۸ م، *مصادر نهج البلاغه و اسانیده*، بیروت، دار الزهراء علیها السلام.
- دلشاد تهرانی، مصطفی، ۱۳۶۳، *چشمه خورشید*، تهران، دریا، چ دوم.
- دوانی، علی، ۱۳۶۳، *مفاخر اسلام*، تهران، امیر کبیر.
- دینوری، ابن قتیبه، بیروت، ۱۴۲۴ ق / ۲۰۰۳ م، *عیون الاخبار*، بیروت، دار الکتب العلمیه، چ سوم.
- زمخشری، جارالله محمود، ۱۴۱۲ ق / ۱۹۹۲ م، *ربیع الابرار و نصوص الاخبار*، تحقیق عبدالامیر مهنا، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
- صدوق، محمد بن علی، ۱۴۰۳ ق / ۱۳۶۲، *الخصال*، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
- _____، ۱۴۰۳ ق / ۱۳۶۲، *من لایحضره الفقیه*، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۵ ق، *رجال الطوسی*، تحقیق جواد قیومی، اصفهانی، قم، مؤسسه نشر اسلامی.

- ۱۴۱۷ ق، *الفهرست*، تحقیق جواد قیومی، اصفهانی، مؤسسه النشر الفقاهه.
- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۷۶، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی و ناصر مکارم شیرازی، قم، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی با همکاری مرکز نشر فرهنگ رجاء، چ ششم.
- امینی، عبدالحسین، ۱۳۹۷ ق / ۱۹۷۷ م، *الغدیر*، بیروت، دار الکتب العربیه، چ چهارم.
- فتال نیشابوری، بی تا، *روضه الواعظین*، تحقیق سید محمد مهدی و سید حسن خراسان، قم، منشورات الشریف الرضی.
- قمی، عباس، ۱۳۷۹ ش / ۱۴۲۰ ق، *هدیه الاحباب فی المعروفین فی الکنی واللقاب*، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
- کاشف الغطاء، هادی، بی تا، *مستدرک نهج البلاغه*، بی جا، منشورات مکتبه الاندلس.
- کراجکی، ابوالفتح، ۱۳۹۴ ق، *معدن الجواهر*، تحقیق سید احمد حسینی، قم، مهراستوار، چ دوم.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۳، *الکافی*، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چ پنجم.
- لیثی واسطی، کافی الدین علی بن محمد، ۱۳۷۶، *عیون الحکم و المواعظ*، تحقیق حسین حسینی بیرجندی، قم، دار الحدیث.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م، *بحار الانوار*، تحقیق علی اکبر غفاری، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ دوم.
- معارف، مجید، ۱۳۷۶، *پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه*، تهران، مؤسسه فرهنگی و هنری ضریح، چ دوم.
- مدرس، محمدعلی، ۱۳۷۹، ۱۴۲۰ ق، *ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه واللقب*، قم، موسسه نشر اسلامی.
- موسوی اصفهانی، محمدباقر، بی تا، *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*، تحقیق الهه اسماعیلیان، بی جا.
- نجاشی، احمد به علی، ۱۳۱۶، *فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)*، قم، موسسه نشر اسلامی، چ پنجم.
- نویری، بی تا، *نهایه الأرب فی فنون الأدب*، قاهره، وزاره الثقافه و الارشاد.
- ورام بن ابی فراس، ابوالحسین، ۱۳۶۹، *تنبییه الخواطر و نزهه النواظر (مجموعه ورام)*، ترجمه محمدرضا عطائی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.